

Babér és Tövis

EGYENETLEN MÉRLEG

Harminc év: 1956–1986. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1986. 621 old.

Ambiciózus, nagylélegzetű (vagy, a témához illően azt is mondhatnánk, hogy sóhajtású) tanulmánykötetet adott ki az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem az 1956-os forradalom évfordulójára. 24 szerző 25 írását tartalmazza a kötet s a tanulmányok nagyjából a következő témacsoportokra bonthatók: általános politikai kérdések; a magyar gazdaság problémái; a kultúra és tudomány helyzete; a vallás és az egyházak állapota; a magyar kisebbségek körülményei; valamint a magyar emigráció helyzete és viszonya a magyarországi társadalomhoz és kultúrához.

A kiadó, mint az előszó írója, *Bárczay Gyula*, megemlíti, szinte a lehetetlenre vállalkozott, mert a könyv koncepciójának megfogalmazása és a tényleges megjelenés között nem egészen egy év telt el. Nem kell a könyvkiadás területén dolgozni, hogy értékelni tudjuk, mekkora erőfeszítés, mennyi munka fekszik ebben a több mint 600 oldalas kötetben, s az előszó méltán dicséri a szerkesztő, *Balla Bálint*, önfeláldozó munkáját.

Vitatható azonban a kötetnek az a szerkesztői elve, melyet az Előszó így fogalmaz meg: „Minden írást meghagytunk úgy, ahogy szerzője elképzelte. Fontosnak tartottuk, hogy a teremtői szabadságot semmiféle előírással ne korlátozzuk.” (13. o.)

Egyrészt természetesen dicséretes, hogy a szerkesztés nem akart semmiféle előírást rákényszeríteni a szerzőkre — ez ellentétes lett volna 1956 szellemével is. Mindamellett mégis felvethető, hogy egy judicious szerkesztés nem javította-e volna a kötet színvonalát, ha másban nem, akkor legalább annyiban, hogy eltünttet némely nyilvánvaló ellentmondást az egyes tanulmányok között. Végtére is a kötet nem minden olvasója szakember az

egyek kérdéskörökben és bizonyára nagyon különböző az olvasók tájékozottsága a magyar viszonyokról.

S végül, a kötetben összefoglalt témák nem egyenletesen tükrözik a könyv főcélját, nevezetesen annak felmérését, hogy milyen utat tett meg Magyarország az elmúlt 30 évben, hogy az 1956-os forradalom milyen mértékben nyomta rá bélyegét a mai magyar politikára, gazdaságra és társadalomra. Hogy ez a megítélés nem önkényes, azt talán a kötet alcíme, „1956–1986” bizonyítja a legjobban. Az igazság kedvéért meg kell azonban jegyeznünk, hogy az EPMSZ szerkesztőbizottságának más célja is volt, mégpedig annak számbavételezése, hogy miképpen alakult az emigráció viszonya Magyarországhoz az elmúlt 30 évben.

S ha a kötet egyenetlenségeiről beszélünk, akkor talán ebben a kettős célkitűzésben kell keresnünk annak fő okát. Bár mindkét kérdéscsoport fontos, kiváltképpen az emigráció számára (s nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy minden tanulmányt nyugaton élő magyar írt), mégsem egyenrangú kérdésekről van szó. Míg a magyar helyzetet és a magyarság sorskérdéseit taglaló írások érdeklődésre és – remélhetőleg – visszhangra találnak Magyarországon, különösen a harmincadik évforduló keltette megújult érdeklődés körülményei között, addig kétséges, vajon a svájci táncházakat ismertető vagy a nyugati magyar ökumenikus mozgalmakat boncolgató írások ugyanolyan fontosak-e a hazai olvasónak.

Igazságtalanok lennénk, ha ezt a kettősséget csupán a szerkesztői elveknek tudnánk be. A kettős tájékozódás az emigráció helyzetét is tükrözi, azt az alapjában véve megoldatlan – s talán megoldhatatlan – viszonyt, amely a külföldön élőket az anyaországhoz fűzi.

A magyar emigráció egy része a „politikai emigráns” meglehetősen szétfolyó kategóriájába sorolja magát. Közülük az a kevés, aki rendszeres figyelemmel kíséri és kommentálja a magyarországi eseményeket, számíthat arra, hogy mondanivalója visszhangra talál – legalábbis a nem hivatalos Magyarországon. Tisztában van azonban azzal, hogy a hazai politikai, gazdasági, stb. körülményeket a legjobb esetben is csak közvetve tudja befolyásolni.

Más a helyzet a „külföldi magyarsággal”, mármint azokkal, akik az emigrációban fenntartott magyar kultúrát az egyetemes

magyar kultúra részévé kívánják tenni. Erősen vitathatónak tartom, hogy ez a törekvés életképes. Természetesen igen nehéz meghatározni, milyen forrásokból ered egy állandóan meg-megújuló nemzeti kultúra, melyek azok a hajszalerek, amelyekből táplálkozik, melyek azok a felszín alatti folyamatok, amik olyannyira fontosak egy kultúra életében. S ha valamennyire is komolyan vesszük a „mindennapi élet” szociológiailag jelentős kategóriáját, akkor rögtön világossá válik, hogy egy nemzet kultúrájának fenntartásában, alakításában a „benneélés” fogalma kulcsfontosságú szerepet tölt be. Éppen ezért kétséges, hogy a „nem-benneélők” tudnak-e bármilyen közvetlen hatást gyakorolni egy nemzet kultúrájára, főként, ha a kultúra fogalmát nem szűkítjük le a művészet és irodalomra, hanem az antropológiában szokásos tágabb értelemben tekintjük. Másképp szólva, mit tud az a magyar, aki Nyugat-Európában, Észak-Amerikában vagy másutt e széles világban él, mondani valamit, ami fontos, hűsbavágó annak, aki a mai magyar hétköznapiakat éli? (S most eltekintek attól, hogy az emigráns magyar életkörülményei, gondolkodási kategóriái, értékei és szokásai olyannyira különböznek otthon maradt honfitársaiétól.)

Nyilvánvaló, hogy a problémát nem lehet néhány mondatban megoldani; itt pusztán azért jeleztem, mert ebben a háttérben kell értékelni a kötetben foglalt tanulmányokat.

A politikai témák közül elsősorban *Molnár Miklós* írása említendő. Szerény címe — „1956: A demokratikus szocializmus és a területi öngazgatás néhány kérdéséről” mögött nagyfontosságú elvi problémák rejlenek. A szerző ugyanis közelebbről, kritikusan vizsgálja azokat a fogalmakat, amelyek 1956-tal kapcsolatban rendszeresen felmerülnek. Molnár Miklós tehát az „adottnak elfogadott” szociológiailag oly fontos kategóriáját értékeli, s ennek a kritikus magatartásnak fényében veti fel a kérdést, hogy *milyen* forradalom készült 56-ban: polgári, szociáldemokrata vagy tanácsrendszerű.

Az 1956-os forradalomról írt tanulmányok egy része a forradalmat azonosította a munkástanács-rendszer megteremtésével, s mint ilyet a „demokratikus szocializmus” mintapéldájának tartja. A szerző azonban leegyszerűsítésnek véli ezt az álláspontot s ezért további kérdéseket tesz fel. Tisztázni kívánja, mit is jelent az, hogy „demokratikus szocializmus”? Vagy hogy

mennyire megvalósíthatóak voltak azok a követelések, amelyek a „demokratikus szocializmus” köntösében jelentek meg. Elismeri, hogy a termelőeszközök köztulajdonának követelése (tehát az *állami* tulajdonnal való szembeállítás) ténylegesen a demokratikus szocializmus eszméjének felel meg, de felteszi azt a lényegbevágó kérdést, hogy mennyire lett volna összeegyeztethető ez egy, a kismagántulajdonon alapuló paraszti (és kisipari) gazdasági szektorral.

Az 1956-ban újraalakult politikai pártok kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódásokkal mind elfogadták azt az elvet, hogy a volt tőkés és földbirtokos osztályok nem kaphatják vissza kisajátított tulajdonukat, s miután a munkástanácsok az üzemek köztulajdonát követelték, nyilvánvaló, hogy ha a forradalom konszolidálódik, a társadalmi tulajdon lett volna a gazdaság vezető ereje. (Molnár nem veti fel, mi lett volna a gazdasági életben olyanra fontos intézmények, mint a bankok tulajdonformája, bár világos, hogy ott a közvetlen társadalmi tulajdon nem életképes megoldás.)

A demokratikus szocializmus *államszervezeti* rendszere sem volt tisztázott. A munkástanácsok egyértelműen a demokratikus, többpártrendszeren alapuló parlamenti demokrácia és a munkástanácsok alulról felfelé felépített szervezetének kombinációját tartották az ország jövő törvényhozási formájának, s ha a forradalom győzött volna, ez a világtörténelmileg páratlan (és esetleg példamutató) államszervezés valósult volna meg. Molnár azonban, amellet, hogy elismeri: „a munkástanács-mozgalom volt az az eredeti, spontán és hatalmas tömegmegnyilvánulás, amely a magyar forradalomnak demokratikus szocialista jelleget kölcsönzött” (21. o.), joggal jegyzi meg: „*Munkásdemokrácia, ipari demokrácia, szocializmus, öngazgatás koherens egységet alkotnak. Azonban nem töltik ki az állami és társadalmi intézményrendszer egész térségét. Még azt is mondanám, hogy önmagára utalva egy ilyen szocialista munkás/dolgozó demokrácia nem is képes fenntartani magát.*” A szerző itt egy roppant fontos elvi és gyakorlati problémát érint, nevezetesen azt, hogy a parlamenti demokrácia – munkástanácsok kombináció mennyiben képes a mindennapi élet államigazgatási feladatait ellátni (ez a gyakorlati kérdés), illetve mennyiben képes demokratikusan képviselni a nemzet többségének érdekeit és akaratát. (A szerző meg-

jegyzi, hogy 1956-ban a 4,5 milliós aktív népességből csupán 1 430 000 volt ipari és építőipari munkás.) Éppen ezért fontos, hogy Molnár hangsúlyozza a forradalmi nemzeti bizottságok szerepét, melyek példázzák „a helyi hatalom és önkormányzat elemi erejű elterjedését.” (22. o.)

Anélkül, hogy az 1956-os forradalmat úgy akarnánk feltüntetni, mint ami egyetemes érvényű modellt tudott vagy akart volna adni a világnak, hangsúlyoznunk kell a nemzeti bizottságok kiemelkedő fontosságát. Molnár Miklós Tocqueville-t s az ő eszméi alapján megvalósított *self-government* (önkormányzat) példáját említi. Ehhez talán hozzátehetnénk Jefferson gondolatait is, melyek alapján, legalábbis Észak-Amerikában, létrejöttek az önkormányzaton alapuló közösségek. Kérdés azonban, hogy egy olyan kis országban, mint Magyarország, ahol a federalizmusnak csekély lehetősége van, milyenek lehetnek — vagy lehettek volna — a kisközösségi önkormányzat lehetőségei.

Mindez természetesen nem változtat azon, hogy ha Magyarországnak megadatott volna a lehetőség rá, az emberiség történetében addig példa nélkül álló kísérletet tett volna egy emberiséges, szocialista intézményrendszer megteremtésére. Ezért a magyar forradalomban felmerült eszmék a politikai gondolat kiiktathatatlan részeivé váltak.

Kende Péter írása, „A pártállam és a nemzeti sorskérdések”, ugyancsak mélyenszántó fogalmi tisztázások igényével lép fel. Mindenekelőtt felveti, mit is értsünk „nemzeti sorskérdések”-nek az 1945 és főleg az 1956 utáni időszakban.

A látszólag világos, egyértelmű kérdés — mármint az, hogy a legfontosabb nemzeti sorskérdés a nemzet fennmaradása — azonban fogalmilag rengeteg bonyolult problémát vet fel. Kende cikkének érdeme, hogy kritikai elemzés tárgyává teszi a színlelesen magától értetődő fogalmakat. Helyesen hangsúlyozza, hogy a központi kérdés a nemzet önállósága, függetlensége, amely egyebek között a történelmileg kialakult intézményformák folytonosságában is kifejeződik. Ugyanakkor azonban a második világháború végén ez a kontinuitás nem volt lehetséges, de még kívánatos sem (vö. 35. ö.).

Magyarországnak viszont, együtt a többi kelet-európai nemzetekkel, nem adatott meg, hogy maga dolgozza ki fejlődési útját és szabadon szűrje ki azokat a hagyományokat, amelyekre

építve alkotja meg intézményrendszerét, fogalmazza meg azokat a problémákat, melyek megoldása nemcsak rövidtávú pragmatikus kérdés, de összefügg a nemzet hosszútávú jólétével, fizikai és szellemi egészségével, fejlődési lehetőségeivel, kulturális autonómiájával, alkotókészségével s általában azzal, amit némileg pontatlanul úgy fogalmazhatnánk meg, hogy az emberek jól érzik magukat ott, ahol vannak, s nemcsak a maguk egyéni körülményeire figyelnek, hanem szívükön viselik a közösség sorsát is.

Ezt az tette lehetetlenné, hogy Magyarország „függőségi helyzet”-be került. Kende tanulmányának egyik fő érdeme, hogy a „függőségi helyzet” fogalmát megfontolt, alapos elemzésnek veti alá. Mindenek előtt kifejti, hogy a pártállam létrejötte a függőségi helyzet szerves része – az érem két oldala elválaszthatatlan egymástól. Ebből következőleg azonban lehetetlenné válik, hogy a nemzeti sorskérdések mibenléte, illetve megoldása Magyarországon dőljön el. Bár a szerző nem mondja így ki, de világosan kitűnik írásából, hogy magát a „nemzet”, s főképpen a nemzet „sorskérdései” fogalmát az adott körülmények között nem lehet Magyarországon meghatározni. A legtöbb, ami megtehető, az, hogy a társadalom a hivatalos kereteken kívül vagy azokkal legfeljebb marginálisan érintkezve, gyakorlati cselekvés révén kifejez bizonyos alapállásokat, amit a politika nem tud teljesen semmibe venni. A hivatalos politika tehát rákényszerül bizonyos engedelményekre, de a társadalom, éppen a pártállam megléte miatt, nem tudja keresztülvinni akaratát. Így hát egy áldatlan huzavona alakul ki, melyben a győztes eleve meghatározott. Mi marad ilyen körülmények között a társadalom számára?

Mielőtt folytatnám Kende tanulmányának ismertetését, hadd tegyek egy kitérőt a kötet két másik tanulmányára. *Kemény István* „A központosított gazdaság és a civil társadalom”, valamint *Harmat Pál*, „Közösségi funkciók, népesedés és szociálpolitika” c. tanulmányai ugyanis azt elemzik, hogy mit tesz, illetve mennyire károsodik az a társadalom, amelyik manőverez a nem-szabadság körülményei között. *Kemény* tanulmányának központjában az úgynevezett második gazdaság áll. A szerző érdeme, hogy nemcsak hiteltérdemlő adatokkal meg példákkal mutatja be a „második gazdaság” elburjánzását Magyarországon (de ez nemcsak magyar, sőt nemcsak szocialista jelenség), hanem kimutatja, hogy ez az a terület, ahol a civil társadalom érvényesül, vagyis ahol az

embereknek alkalmuk van állami fennhatóság ellenőrzése nélkül saját érdekeiket képviselni. Természetesen mondani sem kell, hogy ez csak a gazdaságra vonatkozik s közvetlen politikai vetülete nincs. Kemény István hosszú évek óta foglalkozik ezzel a témával, s a kötetben közölt írása kiérlelt gondolatainak összegezése.

Harmat Pál esszéje viszont azt mutatja be, hogy az állampolgárok marginalizálása és a gazdasági-anyagi jólétre való összpontosítás milyen testi és lelki károkkal sújtja a népet.

Közismert, hogy a magyar egészségügyi statisztikák aggodalomra adnak okot. Ma már ismeretes, hogy a második, sőt esetleg harmadik műszakok mennyire aláássák az emberek egészségét. Harmat azonban tovább megy ezeknél az általában ismert tényeknél, s a lelki egészség romlásának elemzésére fekteti a hangsúlyt. Mivel a pártállam a rendelkezésére álló nem csekély eszközökkel megakadályozza a civil társadalomban meglévő intézmények, szokás- és magatartásformák kialakulását, illetve továbbélését, a Durkheim által leírt anomia nagymértékben behatolt a jelenkori magyar életbe. Most nemcsak a szomorú öngyilkossági statisztikára gondolok, hanem a mindennapi emberi érintkezés, a köznapi élet civilizációjának elfajulására is.

S itt térek vissza Kende Péter írására, jelesebben azokra a kérdésekre, melyeket a szerző „nemzeti sorskérdések”-ként említ.

Kende öt fő témacsoportot említ (vö. 51. o.): az európai normákhoz való felzárkózás; a polgárosodás; a demokrácia; az egészséges közösség és a népesség állománya. Elemzésének lényege az, hogy mindezekben a területeken a pártállam befolyása csak negatív. Negatív nemcsak annyiban, hogy nem ért el eredményeket, de annyiban is, hogy olyan torzulásokat okozott (lásd pl. a polgárosodást vagy demokráciát), amelyek kiigazítása kedvező körülmények között is hosszú időt venne igénybe.

Viszont Kende tanulmánya kapcsán fel kell vetnünk a következő kérdést: mennyiben lehet nemzeti sorskérdésekről beszélni a mai Magyarországgal kapcsolatban anélkül, hogy figyelembe ne vennénk a szomszédállamok gyakran azonos vagy hasonló sorskérdéseit? Nézetem szerint ugyanis a magyar nemzeti sorskérdések tartós megoldása lehetetlen a cseh, román, jugoszláv, stb. nemzeti sorskérdések megoldása nélkül, s ha csak a magyar problémákra helyezük a súlyt.

Bár nem ebben az összefüggésben, de jól példázza a problémát *András Imre* és *Bárczay Gyula* tanulmánya a római katolikus, illetve a református egyház harminc évéről, s ugyanide sorolható *Terray László* írása az evangélikus egyházzól.

Mindhárom tanulmány, a részletkérdésekben mutatkozó különbségek ellenére is ugyanis azt példázza, hogy a pártállam által ellenőrzött hitélet nem, vagy csak részben képes kielégíteni azokat a szellemi, kulturális és lelki szükségleteket, amelyek miatt az emberek a valláshoz fordulnak. Mi több, s ezt a szerzők nem elemzik – igaz, nem vág tanulmányaik témájába, de mégis érdemes volna kitérni rá –, a szovjet típusú társadalmak politikai, gazdasági és erkölcsi körülményei olyanok, amelyek a legszigorúbb marxi értelemben újra- meg újratermelik azokat a feltételeket, melyek a vallás fennmaradását okozzák.

E rövid ismertető keretében, sajnos, igazságtalannak kell maradnunk, mert nem tudunk kitérni olyan jelentős tanulmányokra, mint *Hanák Tibor* vagy *Balla Bálint* írására, melyek pedig az olvasó kritikus figyelmét érdemlik. A bennük felvetett problémák mindenképpen bővebb tárgyalást igényelnének, s reméljük, alkalmunk lesz arra, hogy e hasábokon visszatérjünk rájuk.

Jó, hogy megjelent ez a tanulmánykötet, s a magyarországi olvasó, ha hozzájut, haszonnal és érdeklődéssel forgathatja. De sokat mond a külföldön élő magyaroknak is. Fentebb említett fogyatékoságai ellenére is örvendezünk, hogy van egy ilyen kötet, mely komoly hozzájárulás a magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésekhez és vitákhoz.

VARGA IVÁN

KORSZAKVÁLTÁS ÉS FORRADALOM

Szabó Zoltán: *Terepfelverés*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1987, 319 l.

A *Terepfelverés* három töredéket tartalmaz, az olvasó azonban ezeket egyugyanazon történet fejezeteinek érzékeli, és ha a jegyzetek nem tájékoztatnák, befejezetlenségüket írói eszköznek vél-